

BAZI ESKİ TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE NOTLAR*

Geng SHİMİN**

Özet

20 yıldan fazla (1952-1975) Kazakça çalışmış bir Türkolog olarak, aşağıda, Kazakçayla ilgili birkaç Eski Türkçe kelime üzerine notlar sunacağım.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kazakça *qid-*, *ülp*, *kiyeli*, *ıyar*

qid-

2000 yılında İzmir’de düzenlenen 4. Uluslararası Türk Dili Kongresine katıldıktan sonra Ankara’ya gittim ve Türk Dil Kurumunu ziyaret ettim. Burada Prof. Dr. A. B. Ercilasun bana Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten’in bazı sayılarını verdi. Belletenin 1993 sayısında (1995’te yayınlanmış) onun mükemmel bir makalesini okudum: “Bir Kişi Yanılsar Oyuşu Bodumu Bişükiğe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G6 = BK, K4) İbaresine Üzerine”. *qidıy* “kenar, kıyı, sınır” ismiyle *qid-* fiilini ayrıntılı bir şekilde tartıştığı bu makalesinde şunları söylüyor: “... *qid-* fiiline herhangi bir şeye kenar, sınır, hudut yapmak anlamını verebiliriz. Bu anlamı metnimize tatbik edersek şu sonucu elde ederiz: Bir kişi yanılrsa, kabilesine, milletine, evine, eşğine kadar kıyı yapmazmış”. Benim düşünceme göre, onun bakış açısı da hedefi tutturamamış. (Onun bu çevirisindeki *ev* ve *eşik* kelimelerini tartışmayacağım).

Geçen yüzyılda birçok Türkologun bu fiili yanlış çevirdiğini ve anlamadığını söylemeliyiz. Örneğin Thomsen:¹ “Si un homme tombait en faute, ils *ne s’avançaient pas* jusqu’a ... de sa race et de son”. Burada Thomsen yanlış bir şekilde *qidmaz*’ı ‘ilerleyemez, ileri gidemez’ şeklinde çevirmiş. Almanca çevirisindeki² cümle, aslında aynı Fransızcasındaki gibi çevrilmiştir: “und selbst wenn ein Mann (von uns) abfiel-die Besonnenen innerhalb seines Geschlechtes oder seines Volkes auf Abwege zu bringen, *haben sie doch nicht erreicht*’.

Radloff’un herhangi bir çevirisini (1894, 1895, 1897) görmedim. Buraya Radloff’un, Thomsen’in yukarıda adı geçen Fransızca kitabından yaptığı Almanca çevirisini alıntılıyorum (s.168): “(selbst) der sich irrende Mensch *wagt sich nicht* an die Ehre (den Schmuck) ihrer Weisen und ihres Volkes’. Radloff fiili *cesaret/cüret etmemek* olarak çevirir.

S.E. Malov’un çevirisi ise şöyledir: “No éslı (otdel’nye lica) iz tjurkov (i soblaznjalis’), to celye rody (daže) do svojtstvennikov (do bračnogo rodstva) *ne otklonjalis*’”.³

Malov’un *qid-* fiilini “ayrılmak” olarak çevirmesi de doğru değildir.

H.N. Orkun’un çevirisi: “Bir kişi yanılrsa soyu, kavmi, bişükine (?) kadar *ilerlemez imiş*” (Orkun 1987, s.25).

Orkun’un burada Thomsen’in Fransızca eserinden çeviri yaptığını düşünüyorum.

Prof. Dr. Talat Tekin *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı kitabında, söz konusu kelimeyi *ıqidmaz* olarak okuyor ve “barındırmak” olarak çeviriyor.⁴ Fakat bu ikna edici ve inandırıcı bir düşünce değildir.

Aynı yazarın *Orhun Yazıtları* (Tekin 1988, s.4) adlı kitabında kelime *qudmaz* olarak transkribe edilmiş ve günümüz Türkçesine “bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) *öldürmezler imiş*” olarak aktarılmıştır.

* Bu makale, “Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 55 (4), 2002, s.335-338”de yayınlanmıştır.

** Department of Uighur Language and Culture, Sentral University for Nationalities, 100081 Beijing, China.

¹ V. Thomsen, *Inscription de L’Orkhon Déchiffrées*, 1896, s. 116.

² ZDMG 78 (1924) s.141’de yayımlandı.

³ S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis’mennosti*, 1951, metinde s. 28 çeviride s. 34.

⁴ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, 1968, s. 231, 262.

Burada “öldürmezlermiş” anlamındaki *öldürmezler imiş* ifadesi anlaşılmalıdır. Mantıksal olarak metne de uymaz. Yeni kitabı *Orhon Türkçesi Grameri*’nde⁵ metni, *bir kişi yaşılsar, uyuştı bodunu bişükiñä tägi qıdmaz ärmiş* şeklinde transkribe etmiş ama çevirisini vermemiştir. Yalnızca sözlükte *qıd-* fiilini “kıymak, öldürmek” anlamında vermiştir. “Öldürmek” çevirisinden şunu çıkarırız; “kıymak” fiilinin anlamı “öldürmek”in bir eşanlamıdır ya da “öldürmek”le yakın anlamlıdır.

Prof. Dr. Muharrem Ergin *Orhun Abideleri*’nde⁶ bu cümleyi “Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış” olarak çeviriyor. Burada onun, T. Tekin’in yukarıda adı geçen İngilizce kitabının etkisi altında yanlış bir şekilde “barındırmaz” olarak çevrildiğini tahmin ediyoruz.

Yer kazanmak için Prof. Dr. A. von Gabain ve S. Çağatay’ın bu mesele hakkındaki fikirlerini aktarmayacağız. Türkçenin tarihi fonetik kurallarına göre *qıd-* Kazakça *qıy-*’a karşılık gelir (*qod->qoy-* ‘koy-’, *käd->kiy-* ‘giy-’ gibi). Meseleye Kazakça üzerinden bakıldığında *qıd-* fiilinin anlamı çok açıktır. Diğer anlamlarının yanı sıra bir de ‘esirgemek, merhamet etmek/acımak’ anlamına gelir. Yani bütün cümleyi şöyle çevirebiliriz: “Bir kişi yanıldığı zaman, (onlar) klanına ve halkına, beşiğine (beşikteki bebeğine) kadar merhamet etmezler/acımazlar”.

älp

1950’lerde, Prof. Dr. Malov’un kitabındaki⁷ ünlü Budist yazmalardan *Altun Yaruk*’ta yer alan Aç Pars hikâyesini okuduğumuz zaman, şu cümlenin yanlış çevrildiğini gördük: “(ay inim,) *älp titgülik tawar älp iş näng inçip isig öztä ärtmäz*” (O brat moj! Geroj – kto žertvuet svoim bogatstvom, gerojskoe éto delo (v otnošenii bogatstva). no éto ne to, čto rasstat’sja so svoej žizn’ju.) Radloff’un 1930’da yayınlanan Almanca çevirisi elimizde yok. Fakat bizce Malov, onun çevirisini devam ettirmiş olabilir. Malov, *älp* kelimesini yalnızca ‘kahraman’ olarak anlamıştır.

Bildiğimiz kadarıyla *Altun Yaruk*’un Uygurcası Yi-Jing’in Çince versiyonundan çevrilmiştir. Burada Çince orijinali “一切难舍无过己身 yiqie nan she wu guo ji shen”⁸. Çince orijinalin çevirisi: “Terkedilecek olan tüm zor şeylerin içinde en zor olan kendi vücudunuzu terk etmektir”. Prof. Dr. J. Nobel’in Almanca çevirisi doğrudur: “Vom allem, was schwer himzugeben ist, geht keines über die Hingabe des eigenen Körpers hinaus”.⁹

Bu yüzden Uygurca cümleyi şöyle çevirmemiz gerekir: “(Ey erkek kardeşim) (dünyada) terk edilmesi ve yapılması zor mesele, kendi bedenimizden vazgeçmekten daha zor değildir.

Günümüz Kazakçasında *alıp*, *alpawıt* kelimeleri *älp* gibi aynı etimolojiye sahiptir.

(Ay my brother), (in the world) the difficult thing to abandon and the difficult matter to do is nothing more than giving up (our) own body.

kiyeli

Bu Kazakça kelime ‘kutsal, mukaddes’ anlamındadır. Eski Türkçe ‘*küügälig*’den gelir. Türkçenin tarihi fonetik gelişim kuralına göre iki ünlü arasında kalan –g- konsonantı, –y-’ye döner; örneğin, *igä>iye* ‘sahip’, *tügä>tüyä* ‘deve’. Sıfat yapan –lig> -li olur. Ama *üü>i* değişimi için tatmin edici bir açıklama yapamayız. *küügälig* sıfatı/ismi Eski Türkçe eserlerde yaygın bir şekilde kullanılan kelimelerdendir. Prof. P. Zieme bunu ‘Wunderbares Kommen, Zauberkräfte’ (=Sanskritçe *iddipāda*=Çince 神通 *shentong*) olarak çevirir.¹⁰

Altun Yaruk’ta bu kelime pek çok defa görülür. Fakat bu eserin Ceval Kaya tarafından yapılan yeni baskısında (1996) bu kelime tanınmamış, yanlış bir şekilde “*kou*” ve “*kälig*” (anlamları verilmemiş)

⁵ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 2000, s. 219.

⁶ M. Ergin, *Orhun Abideleri*, 1970, s. 2.

⁷ S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis’mennosti*, 1951, s. 181.

⁸ Krş. Japonca Taisho Tripitaka No. 665, s.451, II. Sütun.

⁹ J. Nobel, *Suvarnaprabhāsasottama-sūtra – Das Goldglanz-sutra, I-Tsing’s Chinesische Version*, 1958, s. 337.

¹⁰ P. Zieme, *Altun Yaruq Sudur*, 1996, s. 220.

olarak ikiye bölünmüştür. Uygurca metni Nobel'in Almanca çevirisinin yanı sıra Çince orijinali ile de karşılaştırdığımız zaman, kelimenin yukarıda ifade edilen anlamlarının yanında bir de Çince 威力 *weili* “güç, kudret” ye karşılık gelen “haşmet/heybet/azamet” anlamını taşıdığını gördük.

Genellikle, Kazakçanın Eski Türkçenin bazı leksik unsurlarını hala koruduğu söylenir; örneğin, bir çeşit istek ifadesi yapımında kullanılan *iygi*<*ädgü* ‘iyi’ (*körseygi edim* ‘keşke görseydim/görebilseydim’); *izgi* ‘iyi’<*ädgü/özgü* (*izgi*, Hakasça ya da Sarı Uygurca gibi bir z-Türk dilinden ödünçleme olabilir); *iyis*<ET *ıdı-* ‘kokla- +fiilden isim yapan –s eki.’ Burada değinmek istediğimiz son fakat aynı derecede önemli olan şey, gençken Sinjian’da Kazak halkının sürekli şu ifadeyi kullandıklarını duymuştuk: *ıyar körsetiw* ‘tehdit etmek’. *ıyar* kelimesi bin yıldan daha uzun bir zamandan beri var, Kültigin yazıtının Doğu 29. satırında: *ıyar elligdä* [*ıyar qayanlı ılda yeg qultım*]. Bu cümleyi, “Ben onları güçlü ülkelerin halkından ve güçlü kağanlardan daha iyi yaşar hale getirdim/yaşattım” şeklinde çevirdik. Ama yazık ki, Çin’de ya da başka ülkelerde yayınlanmış Kazakça sözlüklerde bu kelimeyi bulamadık. (Fakat yazımızı bitirdikten sonra, bu kelimeyi Prof. Dr. V. Gabain’in ‘Irano-Turkic relation in the late Sasanian period’ adlı makalesinde bulduğumuza sevindik (Gabain 1983, s. 263 *ıghar* “güçlü”< Sogdca *ygh'r*).

Kaynaklar

- 📖 ERGİN M, *Orhon Äbideleri*, 1970.
- 📖 GABAİN A., “Irano-Turkic relation in the late Sasanian period”, *The Cambridge History of Iran* (3-1 içinde), s.623, 1983.
- 📖 MALOV S. E, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*, 1951.
- 📖 NOBEL J., *Suvarnaprabhasasottama-sūtra – Das Goldglanz-sutra, I-Tsing's Chinesische Version*, 1958.
- 📖 ORKUN H. N., *Eski Türk Yazıtları*, 1987.
- 📖 TEKİN T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, (Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series 69) Bloomington, 1968.
- 📖 TEKİN T., *Orhon Yazıtları*, 1988.
- 📖 TEKİN T., *Orkhon Türkçesi Grameri*, 2000.
- 📖 THOMSEN V., *Inscription de L'Orkhon Déchiffrées*, 1896.
- 📖 ZIEME P., *Altun Yaruq sudur*, Vorwort und Das Erste Buch, 1996.

Çeviren: Serpil ERSÖZ*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.